

Преловська І.

Рецензія на монографію Тетяни Євсєєвої

„Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі”, 2005. – 362с.

Після сплеску зацікавлення науковців питаннями новітньої історії православної церкви, який припав на першу половину і поступово згас до кінця 1990-х рр., нові праці почали з'являтися не часто, але перейшли в іншу якість. На хвилі вибуху міжконфесійних конфліктів, постанов нових напрямків в українському православ'ї, появи взагалі нових релігійних напрямків, відбулася зміна пріоритетів у наукових дослідженнях.

Коріння цих конфліктів сягає дуже глибоко. Тому існує нагальна потреба вивчення ролі Російської православної церкви в суспільно-політичному житті України, еволюції її політичної і правової природи. Проблема ускладнюється тим, що розгортання конфлікту культур відбувалося у єдиному православному просторі постімперської Росії після падіння монархії у 1917 р.

Монографічне дослідження Тетяни Євсєєвої „Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі” вийшло друком в Інституті історії України НАН України в 2005 р. Ця робота є першим спеціалізованим дослідженням еволюції політичної і правової природи Російської православної церкви у контексті конфлікту національних ідентичностей в єдиному православному просторі постімперської Росії 1917 – 1921 рр.

Незважаючи на те, що з початку 1990-х рр. з'явилась певна кількість як загальної сторичних так і вузькоспеціальних досліджень з історії церкви вищевказаного періоду, такий аспект даної проблеми у монографії Т.Євсєєвої розглянуто вперше. Незважаючи на цілком світський науковий підхід до вивчення проблеми стосунків між церквою та державою, авторка висуває тезу проте, що „православна культура тала матрицею, за якою, під патронатом Київської церкви сформувався і зберігся протягом століть тип українця, української державності, тип національної свідомості” (с.5).

Цікаві висновки зроблено у справі дослідження проблеми тривалого безпосереднього сусідства православних українців з католиками-поляками у сенсі розвитку ідентифікаційного процесу „нація-нація”, який для українців зосередився навколо дихотомії „державна-церква” (сс. 9-11) і мав далекосяжні наслідки у розвитку цього процесу у нову та новітню добу історії України.

Початок потужної і затяжної кризи ідентичності та нових негативних змін в структурі менталітету української нації виводяться авторкою з укладанням „звичайної дипломатичної угоди в Переяславі” (с.17). далі відслідковано питання загального впливу українців на життя Російської імперії впродовж XVII - XVIII століть, але увагу зосереджено на одному аспекті цієї загалом дослідженої теми, а саме – ідейній основі спільного для українців та росіян існування в єдиній православній церкві синодальної доби. Хронологічною межею існування ідеї „симфонії духовної і світської влади в редакції Феофана Прокоповича” і початком її кризи Т.Євсєєва вважає кінець XIX століття, коли стали відчутними зміни, викликані індустріальною епохою.

В сучасній історіографії це питання ґрунтовно розроблено запорізьким дослідником історії церкви Олександром Ігнатушею¹, науковий доробок якого авторка монографії дуже високо оцінює і взагалі пов’язує формування цілого наукового напрямку в українській історичній науці та формування наукової школи дослідників церковно-державних відносин з виходом його дисертації та циклу публікацій (с.66).

У першому розділі монографічного дослідження Т.Євсєєвої розглянуто джерела з 21 фонду 6 вітчизняних і російських архівних установ – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУК), Державного архіву м. Києва (ДАМ.К), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), Державного архіву Російської Федерації у м. Москві (ДАРФ).

В першому розділі авторкою здійснено систематизацію архівних матеріалів на декілька груп – 1) документи церковних інституцій та установ, 2) ділова, актова та 3) епістолярна документація державних установ, що регулювали державно-церковні стосунки і особисті архіви (с.30-31). На початку розділу подається докладний перелік архівних фондів, які було використано в процесі дослідження, а потім окремо розглядаються документи, що є дотичними до вказаного напрямку дослідження.

Порівнюючи архівні матеріали з російських та українських архівів щодо обставин діяльності Всеросійського помісного собору Російської православної церкви 1917 - 1918 рр., Т.Євсєєва робить висновок про те, що „аналіз опублікованих і неопублікованих матеріалів Собору РПЦ дозволяє нам вперше у вітчизняній історіографії запропонувати розглядати проблеми, пов’язані з участю РПЦ на тлі конфлікту національних ідентичностей у православному полі імперії, реконструювати та дослідити функціональні особливості православної „симфонії” у структурі політичної влади у багатонаціональній Російській імперії..., національну політику Церкви загалом..., еволюцію

загального політико-правового статусу та характер взаємовідносин з урядами Української держави” (с.35-36).

Структурно огляд документальних джерел є складний у сенсі розрізнення тієї межі, де після архівних починається огляд опублікованих джерел. Бо в цілому розділ містить спочатку систематизовані за фондоутворювачем архівні матеріали, а наприкінці розділу з’являється новий перелік джерел (с.50-51), де фігурують вже не тільки архівні, але й опубліковані збірники документів, окремі видання, періодичні матеріали.

Через те, що обрана для дослідження тема монографії Т. Євсєєвої „Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі” певною мірою перетинається з іншою роботою дисертаційним дослідженням А.Стародуба² – огляд джерел написано з урахуванням архівних досліджень, які було здійснено А.Стародубом в різні роки³ (с.43).

Окремого огляду заслуговує огляд історіографії проблеми (сс. 55-86). Попри добре структурований огляд напрямків російської та української історіографії із зазначеної проблеми, в цьому огляді є дещо незрозумілі місця. Зокрема одну і ту ж саму працю російського архівіста М. Шкаровського⁴ віднесено одночасно до блоку „істориків Московського патріархату” та „сучасних істориків” (с.58), а потім докладно розглянуто серед праць „нової хвилі російської історіографії” (с.61-62). Також не до кінця зрозумілим є термін „сучасні обновленці”. Вірогідно, що мались на увазі сучасні апологети Обновленської церкви в Україні.

Відзначаючи дійсно величезний вплив на „формування сучасної української поза конфесійної історіографії” (с.66) величезної праці професора І. Власовського⁵, яка була перевидана декілька разів, в тому числі в Україні, все-таки важко однозначно підтримати висновок авторки про те, що він „зберігає академічну виваженість у своєму аналізі та інтерпретації подій” (с.65). Незважаючи на те, що він критикував і УАПЦ, і одночасно поширював відповідальність за радикальні кроки й на шовіністично налаштовану російську ієрархію, нам здається, що мотивація критики УАПЦ була дещо іншою.

Іван Власовський керував канцелярією митрополита Полікарпа (Сікорського) в часи перебування ієрархії УАПЦ в окупованій Україні та в перші роки на еміграції, коли розгорівся конфлікт всередині цієї церкви, викликаний виникненням в її надрах прихильників УАПЦ формації 1921 р. (т. зв. УАПЦ Соборноправна, Ашаффенбург, 1947 р.). Тому активна критика Іваном Власовським засад УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським, яку намагалася відновити УАПЦ (Соборноправна) є цілком зрозумілою.

Але в цілому огляд історіографічної проблематики є добре аргументованим і проілюстрованим відповідними посиланнями.

У другому розділі монографії „Засади організаційної структури РПЦ та її функціональні особливості в політичній системі Росії” (сс.87-152) розглянуто питання які стосуються наслідків запровадження синодальної форми правління в Російській церкві, які мали далекосяжні впливи на суспільство. Т. Євсєєва розкриває правовий механізм формування нових засад місця православ'я у структурі політичної влади імперії (сс.90-107), які мали місце після запровадження „Духовного Регламенту” Феофана Прокоповича на практиці впродовж XVIII - поч. XX століть, аналізує наслідки такої політики.

Грунтований на оригінальних архівних документах, які мало використувувались до цього часу в наукових дослідженнях, авторка розглядає проблему вирішення церковного питання в Державній Думі I-IV скликань впродовж її діяльності (сс.107-121). Важливим моментом у загальній програмі діяльності російської Думи була назріла реформа російського законодавства в річищі віротерпимості, зокрема питання про свободу совісті.

Авторкою переконливо показано обставини боротьби різних політичних, церковних та суспільних сил з приводу складності подолання існуючого конфлікту між встановленою Петром I системою синодального управління Православною церквою та новими суспільними й економічними відносинами в Російській імперії, які знайшли своє відображення в думській діяльності.

Важливим для розуміння проблеми конфлікту національних ідентичностей – української православної та російської православної – в Україні є питання про соціальне служіння РПЦ в індустріальну добу і була викликана до життя індустріальною революцією, що порушила традиційний устрій. Тому актуальними і на сьогодні є дослідження, в яких показано генезу офіційного формування та соборної легітимізації соціальної доктрини церкви (сс. 121-133).

Малодослідженою поки що залишається проблема трансформації політичного статусу РПЦ в між революційний період (лютий-листопад 1917 р.) і тому актуальним є запровадження Т. Євсєєвою аналітичного огляду російських документальних джерел, які дозволяють з'ясувати обставини діяльності Св. Синоду в останній період свого існування в період падіння монархії та в початковий період діяльності Тимчасового уряду в Росії (сс 134-152).

Третій розділ монографії „Взаємостосунки Вищого церковного управління з українськими державними утвореннями у 1917-1921 рр.” є найбільшим за обсягом (сс. 153-251), оскільки містить найважливіші відомості щодо основної проблеми монографії. Логічним і обґрунтованим для розкриття теми роботи є його розподіл на підрозділи, які стосуються особливостей реформування системи управління РПЦ (крізь призму досвіду Всеросійського та першої сесії Всеукраїнського соборів 1917-1918 рр.) (сс.156-185), огляд еволюції політичного статусу РПЦ в Україні за доби Гетьманату (сс. 185-

213) та організації Вищого церковного управління українських єпархій у 1918 - першій половині 1920 рр. (сс.213-225). Питання про автокефальний рух українських церковно-демократичних сил у 1920-1921 рр., його суперечності і перспективи, взагалі винесено авторкою в окремий підрозділ (сс. 225-251).

Останній розділ монографії „Конфлікт „націоналізмів” у контексті загальноправославних і міжнародних відносин” (сс.252-293) містить два великих підрозділи: „Канонічне та політичне становище Київської митрополії у концепціях національної ідентифікації” (сс.254-265) та „Боротьба міністерства Ісповідань уряду Директорії за визнання Української церкви у всеправославному та все християнському контексті” (сс. 265-293). У першому з них подано загальну характеристику процесам формування церковного націотворчого міфу в середньовіччя і в новий період історії, причому Т. Євсєвою аргументовано доведено, що на певному етапі єдиний православний простір імперії став настільки конфліктогенним середовищем, що перестав утримувати в її орбіті не лише інославні складові. Під впливом другої хвилі націоналізму український церковний рух активізувався настільки, що... зруйнував усю концепцію державо- й націотворення, яку РПЦ активно експлуатувала протягом усього синодального періоду” (с. 265).

Окрім необхідних для наукової роботи покажчиків, списку скорочень та пристосованого для окремого джерелознавчого та історіографічного опрацювання переліку джерел та літератури (сс. 319-360) Т. Євсєва супроводила монографію словником термінів (сс. 302-309). Де подала цілком авторське тлумачення окремих церковних термінів та понять. Доцільність подання такого словника є цілком зрозумілою і виправданою з огляду на специфіку тематики даної монографії.

До монографії Т. Євсєвої „Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі” подано висновки, сформульовані в три окремі блоки. Попри великий обсяг наведеної аргументації з великого історичного періоду, висновки зроблено виключно по темі монографії виключно в межах 1917 – 1921 рр. В цілому слід сказати, що рецензоване монографічне дослідження є ґрунтовним науковим дослідженням, поява якого є важливою віхою у справі сучасних історико-церковних досліджень.

¹ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя: Полиграф, 2004. – 440 с.

-
- ² Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917-1921рр.: український аспект. Дис... канд..іст.наук. 07.00.02. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Г Грушевського НАНУ. – К. 2000.
- ³ Перелік праць А.Стародуба, які є дотичними до теми авторка подала окремим списком серед приміток до цього розділу монографії. Див. стор. 73-74.
- ⁴ Шкаровский М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 400 с. В монографії вказане інше видання 2000 року, але чомусь обидва рази цитується уривок з 67 по 94 сторінку.
- ⁵ Власовський І Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. – К., 1998 – Т. I-IV (XVIII-XX ст.).